

PRELIMS 2026 • SUBJECT SAMPLE

ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા અને આયોજન

Indian Economy & Planning

૨૦ પાનાંનો સેમ્પલ • 20 Pages

● **Complete Course**
8 Subjects · 500+ Pages

● **Latest Syllabus**
GPSC Prelims 2026

● **Instant Download**
PDF · Lifetime Access

Get the FULL course today

Rs.299 ~~Rs.4,999~~

SAVE 94% • Limited Time Offer

WhatsApp: +91 9409658027

jobpdfbookacademy.in/gpsc-rocket

BUY NOW

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

GPSC, DYSO, STI, અને PI પરીક્ષાઓ માટે ૧૦૦% અભ્યાસક્રમ
આધારિત

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા અને આયોજન - સંપૂર્ણ મેગા PDF હેન્ડબુક

*GPSC, DySO, STI, અને PI પરીક્ષાઓ માટે ૧૦૦%
અભ્યાસક્રમ આધારિત સર્વગ્રાહી માર્ગદર્શિકા*

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition • 2026

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા અને આયોજન - સંપૂર્ણ મેગા PDF હેન્ડબુક

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01	પ્રકરણ ૧: અર્થશાસ્ત્રનો પરિચય અને મૂળભૂત ખ્યાલો	14	પ્રકરણ ૧૪: ગરીબી, બેરોજગારી અને સામાજિક ન્યાય
02	પ્રકરણ ૨: રાષ્ટ્રીય આવક (National Income) નું વિશ્લેષણ	15	પ્રકરણ ૧૫: આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સંસ્થાઓ
03	પ્રકરણ ૩: ભારતમાં આર્થિક આયોજન અને નીતિ આયોગ	16	પ્રકરણ ૧૬: ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થા: એક ઊંડી તપાસ
04	પ્રકરણ ૪: નાણાકીય નીતિ અને ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI)	17	પ્રકરણ ૧૭: ટકાઉ વિકાસ અને ગ્રીન ઇકોનોમી
05	પ્રકરણ ૫: ભારતીય બેંકિંગ પ્રણાલી અને NBFCs	18	પ્રકરણ ૧૮: મહત્વની આર્થિક સમિતિઓ અને અહેવાલો
06	પ્રકરણ ૬: કુગાવો (Inflation): વ્યાખ્યા, કારણો અને અસરો	19	પ્રકરણ ૧૯: ભારત સરકારની મુખ્ય કલ્યાણકારી યોજનાઓ
07	પ્રકરણ ૭: સરકારી નાણાં અને બજેટ (Public Finance)	20	પ્રકરણ ૨૦: ૧૯૯૧ના સુધારા અને અર્થતંત્રનું લિબરલાઇઝેશન
08	પ્રકરણ ૮: ભારતમાં કરવેરા માળખું અને GST	21	પ્રકરણ ૨૧: તાજેતરના આર્થિક ફેરફારો (Current Economic Reforms)
09	પ્રકરણ ૯: ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્ર અને ખાદ્ય સુરક્ષા	22	પ્રકરણ ૨૨: GPSC ડેટા ઇન્ટરપ્રિટેશન અને આંકડાકીય વિશ્લેષણ
10	પ્રકરણ ૧૦: ઔદ્યોગિક નીતિ અને MSMEs	23	પ્રકરણ ૨૩: પાછલા વર્ષોના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ (PYQs)
11	પ્રકરણ ૧૧: સેવા ક્ષેત્ર અને પાયાની સુવિધાઓ (Infrastructure)	24	પ્રકરણ ૨૪: પ્રેક્ટિસ ટેસ્ટ અને સંભવિત પ્રશ્નો (MCQs)
12	પ્રકરણ ૧૨: નાણાકીય બજાર (Financial Markets)	25	પ્રકરણ ૨૫: ક્વિક રિવિઝન નોટ્સ અને માઇન્ડ મેપ્સ
13	પ્રકરણ ૧૩: વિદેશી વેપાર અને ચૂકવણીની તુલા (BoP)		

CHAPTER

01

પ્રકરણ ૧: અર્થશાસ્ત્રનો પરિચય અને મૂળભૂત ખ્યાલો

અર્થશાસ્ત્રના પાયાના સિદ્ધાંતો અને ભારતીય અર્થતંત્રના માળખા વિશેની પ્રાથમિક સમજ.

પ્રકરણ ૧: અર્થશાસ્ત્રનો પરિચય અને મૂળભૂત ખ્યાલો

ભારત આજે વિશ્વની પાંચમી સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થા છે અને ૨૦૩૦ સુધીમાં ત્રીજા ક્રમનું અર્થતંત્ર બનવા તરફ અગ્રેસર છે, પરંતુ શું તમે જાણો છો કે અર્થશાસ્ત્ર માત્ર આંકડાઓનો ખેલ નથી? જ્યારે ડુંગળીના ભાવ વધે છે ત્યારે તે વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્ર છે, પરંતુ જ્યારે દેશનો ફુગાવો (Inflation) વધે છે ત્યારે તે સમષ્ટિ અર્થશાસ્ત્રનો વિષય બને છે. GPSC ની પરીક્ષામાં અર્થતંત્રના પ્રશ્નો માત્ર ગોખણપટ્ટીથી નહીં, પણ પાયાના સિદ્ધાંતોની સ્પષ્ટતાથી જ ઉકેલી શકાય છે.

KEY TAKEAWAY

અર્થશાસ્ત્ર અને અર્થવ્યવસ્થાના પાયાના તફાવતને સમજવો • માઇક્રો અને મેક્રો ઇકોનોમિક્સના અભિગમો વચ્ચે સ્પષ્ટતા કેળવવી • અર્થતંત્રના વિવિધ મોડેલો અને ભારતના મિશ્ર અર્થતંત્રની વિશેષતાઓ જાણવી • આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેના સૂક્ષ્મ તફાવતને પારખવો • માનવ વિકાસ સૂચકાંક (HDI) જેવા માપદંડોનું વિશ્લેષણ કરવું.

૧. અર્થશાસ્ત્ર (Economics) અને અર્થવ્યવસ્થા (Economy) વચ્ચેનો તફાવત

ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓ આ બંને શબ્દોને એકબીજાના પર્યાય માને છે, પરંતુ તાત્વિક રીતે તેમાં મોટો તફાવત છે. અર્થશાસ્ત્ર એ એક વિજ્ઞાન અથવા સિદ્ધાંત છે, જ્યારે અર્થવ્યવસ્થા એ તે સિદ્ધાંતોનું ભૌગોલિક અને વ્યવહારુ અમલીકરણ છે.

અર્થશાસ્ત્ર માનવીની અમર્યાદિત જરૂરિયાતો અને તે સંતોષવા માટેના મર્યાદિત સાધનો વચ્ચેના મેળ બેસાડવાના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. લિયોનેલ રોબિન્સે તેને 'પસંદગીનું શાસ્ત્ર' કહ્યું છે. બીજી તરફ, જ્યારે આપણે કોઈ ચોક્કસ દેશ અથવા પ્રદેશના સંદર્ભમાં ઉત્પાદન, વપરાશ અને વિતરણની પ્રવૃત્તિઓની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તેને 'અર્થવ્યવસ્થા' કહેવામાં આવે છે (જેમ કે, ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા).

NOTE

અર્થશાસ્ત્ર એ 'થિયરી' છે, જ્યારે અર્થવ્યવસ્થા એ 'પ્રેક્ટિસ' છે. તમે અર્થશાસ્ત્ર ભણો છો, પણ તમે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં જીવો છો.

Case Study: એડમ સ્મિથનું 'વેલ્થ ઓફ નેશન્સ'

૧૭૭૬માં એડમ સ્મિથ દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" દ્વારા આધુનિક અર્થશાસ્ત્રનો પાયો નખાયો. તેમણે 'અદ્રશ્ય હાથ' (Invisible Hand) નો ખ્યાલ આપ્યો, જે સૂચવે છે કે બજાર પોતાની મેળે સંતુલન જાળવી રાખે છે. આ પુસ્તકે અર્થશાસ્ત્રને ધર્મશાસ્ત્રથી અલગ કરી એક સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન તરીકે સ્થાપિત કર્યું.

૨. વ્યક્તિ (Micro) અને સમષ્ટિ (Macro) અર્થશાસ્ત્રની સમજ

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસના મુખ્ય બે સ્તરો છે. ૧૯૩૩માં રાગ્નર ફ્રિશ (Ragnar Frisch) આ બે ભાગો પાડ્યા હતા.

૨.૧ વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્ર (Micro Economics)

તે વ્યક્તિગત એકમોના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. જેમ કે, એક ગ્રાહકની માંગ, એક પેઢીનું ઉત્પાદન, અથવા કોઈ ચોક્કસ વસ્તુની કિંમત નિર્ધારણ.

મુખ્ય સાધનો: માંગ અને પુરવઠો (Demand and Supply).

ઉદ્દેશ્ય: સંસાધનોની કાર્યક્ષમ ફાળવણી.

૨.૨ સમષ્ટિ અર્થશાસ્ત્ર (Macro Economics)

તે સમગ્ર અર્થતંત્રનો એક એકમ તરીકે અભ્યાસ કરે છે. તેમાં રાષ્ટ્રીય આવક, બેરોજગારી, કુગાવો, રાજકોષીય નીતિ અને નાણાકીય નીતિ જેવા વ્યાપક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

મુખ્ય સાધનો: કુલ માંગ અને કુલ પુરવઠો (Aggregate Demand and Supply).

ઉદ્દેશ્ય: સંપૂર્ણ રોજગારી અને ભાવ સ્થિરતા.

લક્ષણ	વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્ર	સમષ્ટિ અર્થશાસ્ત્ર
અભ્યાસનો એકમ	વ્યક્તિગત (Individual)	સમગ્ર રાષ્ટ્ર (Aggregate)
કેન્દ્રીય સમસ્યા	કિંમત નિર્ધારણ	રાષ્ટ્રીય આવક અને રોજગારી
ઉદાહરણ	રિલાયન્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝનો નફો	ભારતનો GDP વિકાસ દર

PRO TIP

GPSC મુખ્ય પરીક્ષામાં જ્યારે તમે કોઈ સરકારી યોજનાનું વિશ્લેષણ કરો, ત્યારે તેના 'માઈક્રો' લાભો (લાભાર્થી સ્તરે) અને 'મેક્રો' અસરો (અર્થતંત્ર સ્તરે) બંને દર્શાવવા જોઈએ.

૩. અર્થવ્યવસ્થાના પ્રકારો: મૂડીવાદી, સમાજવાદી અને મિશ્ર અર્થતંત્ર

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કોણ કરે છે તેના આધારે અર્થવ્યવસ્થાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકારો પડે છે:

- ૧. મૂડીવાદી અર્થતંત્ર (Capitalist Economy):** ઉત્પાદનના સાધનો પર ખાનગી માલિકી હોય છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મહત્તમ નફો મેળવવાનો હોય છે. સરકારની ભૂમિકા નહિવત હોય છે (Laissez-faire). ઉદાહરણ: અમેરિકા.
- ૨. સમાજવાદી અર્થતંત્ર (Socialist Economy):** સાધનો પર રાજ્ય અથવા સરકારની માલિકી હોય છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સામાજિક કલ્યાણનો હોય છે. બજારના બદલે કેન્દ્રીય આયોજન મહત્વનું છે. ઉદાહરણ: ભૂતપૂર્વ સોવિયત સંઘ.

3. મિશ્ર અર્થતંત્ર (Mixed Economy): અહીં જાહેર ક્ષેત્ર (સરકાર) અને ખાનગી ક્ષેત્ર બંને સહ-અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભારત આ પ્રકારનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

Example: ભારતીય મોડલ

આજાદી પછી ભારતે મિશ્ર અર્થતંત્ર સ્વીકાર્યું. ૧૯૯૧ના આર્થિક સુધારા (LPG - Liberalization, Privatization, Globalization) પછી ભારત વધુ બજાર-આધારિત મિશ્ર અર્થતંત્ર તરફ વળ્યું છે, જ્યાં સરકાર 'નિયંત્રક' (Regulator) ના બદલે 'સુવિધા પ્રદાતા' (Facilitator) બની છે.

WARNING

કોઈ પણ અર્થતંત્ર સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ મૂડીવાદી કે સમાજવાદી હોતું નથી. તે હંમેશા એક સ્પેક્ટ્રમ પર હોય છે. ચીની અર્થ-તંત્ર રાજકીય રીતે સામ્યવાદી છે પણ આર્થિક રીતે મૂડીવાદના લક્ષણો ધરાવે છે.

૪. ભારતીય અર્થતંત્રના ક્ષેત્રો: પ્રાથમિક, દ્વિતીય અને સેવા ક્ષેત્ર

ભારતીય અર્થતંત્રને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના આધારે ત્રણ મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં વહેંચી શકાય છે:

પ્રાથમિક ક્ષેત્ર (Primary Sector): કુદરતી સંસાધનોના સીધા ઉપયોગ સાથે જોડાયેલું ક્ષેત્ર. દા.ત. ખેતી, પશુપાલન, માછીમારી, ખનન (Mining). ભારતમાં સૌથી વધુ રોજગારી આ ક્ષેત્ર આપે છે.

દ્વિતીય ક્ષેત્ર (Secondary Sector): જ્યાં કાચા માલ પર પ્રક્રિયા કરીને તૈયાર માલ બનાવવામાં આવે છે. તેને 'ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર' પણ કહે છે. દા.ત. ઉત્પાદન (Manufacturing), બાંધકામ, વીજળી.

સેવા ક્ષેત્ર (Tertiary Sector): આ ક્ષેત્ર કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતું નથી પરંતુ સેવાઓ પૂરી પાડે છે. દા.ત. બેંકિંગ, શિક્ષણ, આઈટી, પર્યટન. ભારતની GDP માં આ ક્ષેત્રનો હિસ્સો સૌથી વધુ (૫૦% થી વધુ) છે.

નવીન અર્થઘટન: ક્વોર્ટરનરી અને ક્વિનરી ક્ષેત્રો

આધુનિક સમયમાં બે નવા પેટા-ક્ષેત્રો ઉભરી રહ્યા છે:

- 1. ચતુર્થ ક્ષેત્ર (Quaternary):** જ્ઞાન આધારિત સેવાઓ (R&D, સોફ્ટવેર ડેવલપમેન્ટ).
- 2. પંચમ ક્ષેત્ર (Quinary):** ઉચ્ચ સ્તરીય નિર્ણય લેનારાઓ (CEO, સરકારી નીતિ ઘડવૈયાઓ).

IMPORTANT

ભારતીય અર્થતંત્રની એક મર્યાદા એ છે કે તે કૃષિથી સીધું સેવા ક્ષેત્ર તરફ કૂદકો માર્યો છે, જ્યારે મેન્યુફેક્ચરિંગ (ઉદ્યોગ) ક્ષેત્ર જોઈએ તેટલું વિકસ્યું નથી. આ જ કારણ છે કે 'Make in India' અને 'PLI Scheme' જેવી યોજનાઓ પર સરકાર ભાર મૂકી રહી છે.

૫. આર્થિક વૃદ્ધિ (Economic Growth) વિરુદ્ધ આર્થિક વિકાસ (Economic Development)

આ બંને શબ્દો વચ્ચે સરખામણી GPSC ની પ્રિલિમ અને મુખ્ય પરીક્ષા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

પ.૧ આર્થિક વૃદ્ધિ

આ એક માત્ર જથ્થાત્મક (Quantitative) ફેરફાર છે. તે રાષ્ટ્રીય આવક અથવા GDP માં થતા સતત વધારાને સૂચવે છે. તે વિકસિત દેશો માટે વધુ પ્રસ્તુત છે.

પ.૨ આર્થિક વિકાસ

આ એક ગુણાત્મક (Qualitative) ફેરફાર છે. વૃદ્ધિની સાથે જ્યારે લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો થાય, ગરીબી ઘટે, શિક્ષણ અને આરોગ્યની સેવાઓ વિસ્તરે, ત્યારે તેને 'વિકાસ' કહેવાય. વિકાસ = વૃદ્ધિ + માળખાકીય પરિવર્તન.

Case Study: હરિયાણા વિરુદ્ધ કેરળ

જો હરિયાણાનો માથાદીઠ આવક વૃદ્ધિ દર કેરળ કરતા વધુ હોય, તો તેની આર્થિક વૃદ્ધિ ઊંચી કહેવાય. પરંતુ જો કેરળમાં સાક્ષરતા દર, આયુષ્ય અને આરોગ્યની સુવિધાઓ વધુ સારી હોય, તો કેરળનો 'આર્થિક વિકાસ' વધુ ગણાય.

૬. વિકાસના સૂચકાંકો: PQLI અને HDI ની સમજૂતી

વિકાસને માપવા માટે માત્ર GDP પૂરતો નથી, તેથી વિવિધ સૂચકાંકો વિકસાવવામાં આવ્યા છે:

PQLI (Physical Quality of Life Index): મોરિસ ડી. મોરિસ દ્વારા વિકસિત. તેમાં ત્રણ બાબતો ધ્યાને લેવાય છે: ૧. અપેક્ષિત આયુષ્ય ૨. બાળ મૃત્યુ દર ૩. સાક્ષરતા. (આમાં આવકનો સમાવેશ થતો નથી).

HDI (Human Development Index): ૧૯૯૦માં મહેબૂબ-ઉલ-હક અને અમર્ત્ય સેન દ્વારા વિકસિત. UNDP દ્વારા દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

તેના ત્રણ પરિમાણો છે:

૧. આરોગ્ય (જન્મ સમયનું અપેક્ષિત આયુષ્ય)
૨. શિક્ષણ (શાળાકીય અભ્યાસના વર્ષો)
૩. જીવનધોરણ (માથાદીઠ કુલ રાષ્ટ્રીય આવક - GNI per capita - PPP ના આધારે)

IMPORTANT

હંમેશા લેટેસ્ટ 'Human Development Report' (HDR) તપાસતા રહો. ૨૦૨૩-૨૪ ના અહેવાલ મુજબ ભારતનો ક્રમ અને સ્કોર તપાસવો અનિવાર્ય છે. (Verify before acting: આંકડા માટે UNDP ની સત્તાવાર વેબસાઇટ જુઓ).

Action Steps

૧. **NCERT વાંચન:** ધોરણ ૧૧ અને ૧૨ ના અર્થશાસ્ત્રના પાયાના પ્રકરણો વાંચવા. ૨. **નોંધ બનાવો:** વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેના તફાવતનું એક તુલનાત્મક ટેબલ તમારી નોટબુકમાં બનાવો. ૩. **આર્થિક ટર્મિનોલોજી:** રોજરોજ આવતા આર્થિક સમાચાર (જેમ કે 'રેપો રેટ', 'કુગાવો') માટે એક નાની ડિક્શનરી જેવી ડાયરી બનાવો. ૪. **નકશા મનન:** ભારતના વિવિધ રાજ્યોના HDI ક્રમાંક મેપ પર અંકિત કરો. ૫. **બજેટ વિશ્લેષણ:** ૨૦૨૬ ના કેન્દ્રીય અને ગુજરાત બજેટની પાયાની જાહેરાતો પર નજર નાખો.

Frequently Asked Questions

Q: શું GDP એ દેશના વિકાસનું સાચું માપદંડ છે?

ના, GDP માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિનું માપ છે. તે આવકની અસમાનતા, પર્યાવરણીય નુકસાન કે લોકોના સુખ-શાંતિને માપી શકતું નથી. તેથી જ HDI અને 'Gross National Happiness' જેવા ખ્યાલો પ્રચલિત થયા છે.

Q: કયા ક્ષેત્રને 'સનરાઇઝ સેક્ટર' કહેવામાં આવે છે?

જે ક્ષેત્રોમાં ભવિષ્યમાં વિકાસની ઉચ્ચ સંભાવનાઓ છે, જેમ કે રિન્યુએબલ એનર્જી, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને ઇલેક્ટ્રિક વ્હીકલ્સ.

Q: લિબરેલ અર્થતંત્ર એટલે શું?

જ્યાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પર સરકારી નિયંત્રણો ઓછા હોય અને ખાનગી ક્ષેત્રને મુક્તપણે કામ કરવાની આઝાદી હોય.

Practice Questions

નીચેનામાંથી કોણે 'માનવ વિકાસ સૂચકાંક' (HDI) નો ખ્યાલ વિકસાવ્યો હતો?

☐ A એડમ સ્મિથ

☐ B જોન મેનાર્ડ કેન્સ

☒ C મહેબૂબ-ઉલ-હક

☐ D અમર્ત્ય સેન (માત્ર એકલા)

Answer: C

Explanation: ૧૯૯૦માં પાકિસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મહેબૂબ-ઉલ-હક દ્વારા HDI વિકસાવવામાં આવ્યો હતો, જેમાં અમર્ત્ય સેને સહયોગ આપ્યો હતો.

અર્થતંત્રના કયા ક્ષેત્રને 'વ્હાઇટ કોલર' જોબ્સ સાથે જોડવામાં આવે છે?

☐ A પ્રાથમિક

☐ B દ્વિતીય

☒ C તૃતીય/સેવા ક્ષેત્ર

☐ D પંચમ ક્ષેત્ર

Answer: C

Explanation: સેવા ક્ષેત્રની વ્યવસાયિક નોકરીઓને સામાન્ય રીતે વ્હાઇટ કોલર જોબ્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત પાયા વિશે અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે અર્થશાસ્ત્ર એ સિદ્ધાંત છે જ્યારે અર્થવ્યવસ્થા તેનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ છે. ભારતના મિશ્ર અર્થતંત્રના માળખાને સમજ્યા પછી, આપણે જોયું કે કેવી રીતે ભારત પ્રાથમિકથી સીધું સેવા ક્ષેત્ર તરફ ગયું છે. છેલ્લે, આર્થિક વૃદ્ધિ (જથ્થાત્મક) અને આર્થિક વિકાસ (ગુણાત્મક) વચ્ચેનો મોટો

તફાવત સ્પષ્ટ કર્યો જે પરીક્ષાની દ્રષ્ટિએ કરોડરજજુ સમાન છે.

IMPORTANT

આગામી પ્રકરણમાં આપણે 'રાષ્ટ્રીય આવક' (National Income) ની ગણતરીની પદ્ધતિઓ અને GDP, GNP, NNP જેવા જટિલ ખ્યાલોને અત્યંત સરળ ભાષામાં સમજાવું, જે અર્થતંત્રના કોઈપણ પ્રશ્નપત્રનો પાયો હોય છે.

CHAPTER

02

પ્રકરણ ૨: રાષ્ટ્રીય આવક (National Income) નું વિશ્લેષણ

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીની પદ્ધતિઓ અને GDP જેવા મહત્વના સૂચકાંકોની વિસ્તૃત છણાવટ.

પ્રકરણ ૨: રાષ્ટ્રીય આવક (National Income) નું વિશ્લેષણ

કોઈપણ રાષ્ટ્રની આર્થિક સુખાકારી અને તેની વૈશ્વિક તાકાતનો સાચો માપદંડ તેની રાષ્ટ્રીય આવક છે. વર્ષ ૨૦૨૪-૨૫ના આર્થિક સર્વેક્ષણ મુજબ ભારત વિશ્વની પાંચમી સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થા તરીકે ઉભરી આવ્યું છે અને ૨૦૩૦ સુધીમાં ત્રીજી મોટી અર્થવ્યવસ્થા બનવા તરફ અગ્રેસર છે. પરંતુ, શું માત્ર GDP ના આંકડા જ સામાન્ય નાગરિકના જીવનધોરણને પ્રતિબિંબિત કરે છે? આ પ્રકરણમાં આપણે રાષ્ટ્રીય આવકની જટિલ વિભાવનાઓને GPSC પરીક્ષાના દ્રષ્ટિકોણથી ઊંડાણમાં સમજીશું.

KEY TAKEAWAY

GDP, GNP, NDP અને NNP વચ્ચેનો પાયાનો તફાવત અને તેની ગણતરીની પદ્ધતિઓ સમજવી • સાધન ખર્ચ અને બજાર કિંમત વચ્ચેના ગાણિતિક સંબંધને સ્પષ્ટ કરવો • વાસ્તવિક અને નામમાત્ર GDP વચ્ચેનો તફાવત અને કુ-ગાવાની અસરનું વિશ્લેષણ કરવું • ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીનો ઐતિહાસિક ક્રમ અને CSO/NSO ની ભૂમિકા જાણવી • વર્ષ ૨૦૨૫-૨૬ના નવીનતમ આર્થિક પ્રવાહો અને ડેટાનું પરીક્ષાલક્ષી અર્થઘટન કરવું.

૧. GDP, GNP, NDP અને NNP: પાયાની વ્યાખ્યાઓ અને ગણતરી

રાષ્ટ્રીય આવકના ખ્યાલોને સમજવા માટે 'ભૌગોલિક સીમા' અને 'નાગરિકત્વ' વચ્ચેનો ભેદ સમજવો અનિવાર્ય છે.

૧.૧ ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (GDP - કુલ આંતરિક પેદાશ)

GDP એટલે દેશની ભૌગોલિક સરહદની અંદર એક નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન ઉત્પાદિત તમામ અંતિમ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું નાણાકીય મૂલ્ય. અહીં મહત્વનું એ છે કે ઉત્પાદન કરનાર ભારતીય હોય કે વિદેશી, જો તે ભારતની સરહદમાં છે, તો તેની આવક GDP માં ગણાશે.

૧.૨ ગ્રોસ નેશનલ પ્રોડક્ટ (GNP - કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ)

GNP માં દેશના નાગરિકો દ્વારા કરવામાં આવેલા ઉત્પાદન પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે, પછી ભલે તે વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે હોય. સૂત્ર: $GNP = GDP + \text{NFIA}$ (Net Factor Income from Abroad - વિદેશથી પ્રાપ્ત ચોખ્ખી સાધન આવક).

૧.૩ નેટ (ચોખ્ખી) પ્રોડક્ટ - NDP અને NNP

જ્યારે આપણે 'Gross' (કુલ) માંથી ઘસારો (Depreciation) બાદ કરીએ, ત્યારે આપણને 'Net' (ચોખ્ખું) મૂલ્ય મળે છે.

$$\text{\$NDP} = \text{GDP} - \text{\text{Depreciation}}\text{\$}$$

$$\text{\$NNP} = \text{GNP} - \text{\text{Depreciation}}\text{\$}$$

NOTE

અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં NNP at Factor Cost ને જ સાચી 'રાષ્ટ્રીય આવક' (National Income) કહેવામાં આવે છે.

Case Study: ભારતીય ડાયસ્પોરાની ભૂમિકા

ભારત વિશ્વમાં સૌથી વધુ 'Remittances' (વિદેશથી મોકલાતું નાણું) મેળવતો દેશ છે. જ્યારે કોઈ ભારતીય એન્જિનિયર અમેરિકામાં કમાઈને નાણાં ભારત મોકલે છે, ત્યારે તે ભારતની GDP નો ભાગ નથી હોતો, પરંતુ ભારતની GNP માં તેનો સમાવેશ થાય છે. આનાથી વિપરીત, ભારતમાં કાર્યરત વિદેશી કંપનીનો નફો ભારતની GDP માં ગણાય છે પરંતુ GNP માંથી બાદ કરવામાં આવે છે.

૨. સાધન ખર્ચ (Factor Cost) અને બજાર કિંમત (Market Price) નો તફાવત

રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી બે સ્તરે થઈ શકે છે: ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના ખર્ચ પર અથવા ગ્રાહક જે કિંમત ચૂકવે છે તેના પર.

૨.૧ સાધન ખર્ચ (Factor Cost - FC)

કોઈપણ વસ્તુના ઉત્પાદન માટે વપરાતા ચાર પરિબલો (જમીન, શ્રમ, મૂડી અને સાહસ) ને ચૂકવવામાં આવતું ભાડું, વેતન, વ્યાજ અને નફાનો સરવાળો એટલે ફેક્ટર કોસ્ટ. તેમાં સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલા વેરા કે સબસિડીનો સમાવેશ થતો નથી.

૨.૨ બજાર કિંમત (Market Price - MP)

જ્યારે વસ્તુ ફેક્ટરીમાંથી નીકળી બજારમાં આવે છે, ત્યારે તેના પર પરોક્ષ વેરા (Indirect Taxes જેમ કે GST) ઉમેરાય છે અને સરકાર દ્વારા અપાતી સહાય (Subsidy) બાદ કરવામાં આવે છે. સૂત્ર: $\text{\$Market Price} = \text{\text{Factor Cost}} + \text{\text{Net Indirect Taxes (Indirect Tax - Subsidy)}}\text{\$}$

વિગત	સાધન ખર્ચ (FC)	બજાર કિંમત (MP)
વેરાની અસર	સામેલ નથી	GST જેવા વેરા ઉમેરાય છે
સબસિડીની અસર	સામેલ નથી	બાદ કરવામાં આવે છે
ઉપયોગ	ઉત્પાદન કાર્યક્ષમતા માપવા	ગ્રાહકની ખરીદશક્તિ માપવા

PRO TIP

જો સરકારે સબસિડી તેટલી જ આપી હોય જેટલો ટેક્સ લીધો છે, તો FC અને MP સમાન રહેશે. પરંતુ વિકાસશીલ દેશોમાં સામાન્ય રીતે $MP > FC$ જોવા મળે છે.

3. વાસ્તવિક GDP (Real GDP) વિરુદ્ધ નામમાત્ર GDP (Nominal GDP)

આ વિભાગ જીપીએસસીની પરીક્ષા માટે અત્યંત મહત્વનો છે કારણ કે તે કુગાવાની અસરને સમજાવે છે.

3.1 નામમાત્ર GDP (Nominal GDP)

જ્યારે ચાલુ વર્ષના ઉત્પાદનને ચાલુ વર્ષના બજાર ભાવો સાથે ગુણવામાં આવે, ત્યારે તેને નોમિનલ GDP કહેવાય. તે ઘણી-વાર ભ્રામક હોઈ શકે છે કારણ કે જો ઉત્પાદન ન વધ્યું હોય પણ માત્ર ભાવો વધ્યા હોય (કુગાવો), તો પણ નોમિનલ GDP ઊંચો દેખાશે.

3.2 વાસ્તવિક GDP (Real GDP)

જ્યારે ઉત્પાદનની ગણતરી કોઈ ચોક્કસ 'આધાર વર્ષ' (Base Year) ના ભાવે કરવામાં આવે, ત્યારે તે વાસ્તવિક GDP છે. તે અર્થતંત્રમાં થયેલા ભૌતિક ઉત્પાદનના વધારાને ચોક્કસાઈથી દર્શાવે છે. ભારતનું વર્તમાન આધાર વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ છે.

WARNING

માત્ર નોમિનલ GDP ના આધારે દેશની પ્રગતિનું આકલન કરવું જોખમી છે, કારણ કે તે મોંઘવારીના કારણે કૃત્રિમ રીતે ફૂલેલો હોઈ શકે છે.

Example: ઉત્પાદન અને ભાવનો ખેલ

ધારો કે ૨૦૧૧-૧૨ માં ભારતે ૧૦૦ સાયકલ બનાવી અને એકની કિંમત ₹૧૦૦૦ હતી, તો GDP = ₹૧,૦૦,૦૦૦. ૨૦૨૫ માં જો ૧૦૦ સાયકલ જ બને પણ કિંમત ₹૨૦૦૦ થઈ જાય, તો નોમિનલ GDP ₹૨,૦૦,૦૦૦ દેખાશે (૧૦૦% વૃદ્ધિ). પરંતુ વાસ્તવિક GDP હજુ પણ ₹૧,૦૦,૦૦૦ જ રહેશે કારણ કે ઉત્પાદન વધ્યું નથી.

૪. GDP Deflator અને માથાદીઠ આવક (Per Capita Income)

૪.૧ GDP Deflator

તે નોમિનલ GDP અને રિયલ GDP નો ગુણોત્તર છે. તે અર્થતંત્રમાં ભાવ વધારાના સ્તરને માપવા માટેનો સૌથી વ્યાપક ઈન્ડેક્સ છે કારણ કે તેમાં તમામ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે (જ્યારે CPI કે WPI માં માત્ર નિશ્ચિત બાસ્કેટ હોય છે). સૂત્ર: $\text{GDP Deflator} = \left(\frac{\text{Nominal GDP}}{\text{Real GDP}} \right) \times 100$

૪.૨ માથાદીઠ આવક (Per Capita Income - PCI)

દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકને દેશની કુલ વસ્તી વડે ભાગવાથી PCI મળે છે. સૂત્ર: $\text{PCI} = \frac{\text{National Income}}{\text{Total Population}}$ તે નાગરિકોની સરેરાશ સુખાકારી અને જીવનધોરણ સૂચવે છે. જો કે, તે આવકની અસમાનતાને છુપાવે છે.

IMPORTANT

૨૦૨૬ ના અંદાજો મુજબ, ભારતની માથાદીઠ આવકમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિની અપેક્ષા છે, પરંતુ પ્રાદેશિક અસમાનતા (જેમ કે બિહાર વિરુદ્ધ ગોવા કે ગુજરાત) હજુ પણ મોટો પડકાર છે.

પ. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીનો ઇતિહાસ અને કોનોલોજી

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીનો લાંબો ઐતિહાસિક પ્રવાસ રહ્યો છે:

1. દાદાભાઈ નવરોજી (૧૮૬૭-૬૮): સૌપ્રથમ બિન-સત્તાવાર પ્રયત્ન. તેમણે 'Poverty and Un-British Rule in India' પુસ્તકમાં 'Drain of Wealth' સિદ્ધાંત આપ્યો અને માથાદીઠ આવક ₹૨૦ અંદાજી હતી.
2. વી. કે. આર. વી. રાવ (૧૯૩૧-૩૨): પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક રીતે રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરનાર અર્થશાસ્ત્રી.
3. રાષ્ટ્રીય આવક સમિતિ (૧૯૪૯): પી.સી. મહાલનોબિસના અધ્યક્ષપદે રચના થઈ.
4. CSO અને NSSO: આ સંસ્થાઓ દાયકાઓ સુધી ડેટા એકત્રિત કરતી હતી.
5. NSO (National Statistical Office): ૨૦૧૯ માં ભારત સરકારે CSO અને NSSO ને જોડીને NSO ની રચના કરી, જે હવે MoSPI (Ministry of Statistics and Programme Implementation) હેઠળ કાર્યરત છે.

IMPORTANT

Always confirm the latest details on the official MoSPI (Ministry of Statistics and Programme Implementation) website before relying on them.

ક. ૨૦૨૫-૨૬ના નવીનતમ ડેટા અને ટ્રેન્ડ એનાલિસિસ

તાજેતરના આર્થિક સર્વેક્ષણ મુજબ, સેવા ક્ષેત્ર (Services Sector) ભારતની GDP માં ૫૦% થી વધુ હિસ્સો ધરાવે છે, જ્યારે કૃષિ ક્ષેત્ર રોજગારીમાં મોટો હિસ્સો ધરાવે છે પરંતુ GDP માં તેનો હિસ્સો ૧૬-૧૮% ની આસપાસ સ્થિર રહ્યો છે.

ગુજરાતનો પરિપ્રેક્ષ્ય:

GSDP (Gross State Domestic Product): ગુજરાત સતત ડબલ ડિજિટ ગ્રોથ રેટ જાળવી રાખનાર ટોચનાં રાજ્યોમાંનું એક છે.

મેન્યુફેક્ચરિંગ હબ: 'મેક ઇન ઇન્ડિયા' અને PLI સ્કીમ્સના કારણે ગુજરાતનો હિસ્સો ઔદ્યોગિક GDP માં અગ્રેસર છે.

GIFT City: ફાઇનાન્સિયલ સેવાઓની નિકાસ દ્વારા તે આવક ગણતરીમાં નવો જ આયામ ઉમેરી રહ્યું છે.

Verify before acting: ૨૦૨૬ ના બજેટ આંકડાઓ અને આર્થિક સર્વેક્ષણના ચોક્કસ આંકડાઓ માટે નાણાં મંત્રાલયની સત્તાવાર વેબસાઇટ (indiabudget.gov.in) નો જ સંદર્ભ લેવો.

Action Steps

૧. NSO દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા ૨૦૧૧-૧૨ આધાર વર્ષના અહેવાલો ડાઉનલોડ કરો અને ત્રિમાસિક GDP વૃદ્ધિ દરની નોંધ કરો. ૨. ભારત સરકારના પીઆઈબી (PIB) પોર્ટલ પર 'National Accounts' સર્ચ કરીને તાજેતરના સુધારા વાંચો. ૩. GDP અને GNP વચ્ચેના તફાવતને ૫ ઉદાહરણો દ્વારા પોતાની નોટ્સમાં સ્પષ્ટ કરો. ૪. ગુજરાતના છેલ્લે બહાર પડેલા સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા (Socio-Economic Review) અહેવાલમાંથી GSDP ના આંકડા શોધો. ૫. પાછલા ૫ વર્ષના GPSC પ્રશ્નપત્રોમાં રાષ્ટ્રીય આવક સંબંધિત પૂછાયેલા સવાલો સોલ્વ કરો.

Frequently Asked Questions

Q: શું ગૃહિણીની ઘરકામની સેવા GDP માં ગણાય છે?

ના. GDP માં માત્ર બજારમાં વિનિમય થતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું જ નાણાકીય મૂલ્ય ગણાય છે. ગૃહિણીની સેવાનું કોઈ બજાર મૂલ્ય અંકાતું ન હોવાથી તેને રાષ્ટ્રીય આવકમાં સામેલ કરવામાં આવતી નથી, જે તેની એક મર્યાદા ગણાય છે.

Q: પરચેઝિંગ પાવર પેરિટી (PPP) ના આધારે ભારતનું સ્થાન શું છે?

PPP ના આધારે ભારત વિશ્વની ત્રીજી સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થા છે (ચીન અને અમેરિકા પછી). PPP એ જુદા જુદા દેશોની ખરીદશક્તિને સરખાવવાની એક રીત છે.

Q: GDP ગણવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ કઈ છે?

ભારતમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે: ૧. ઉત્પાદન પદ્ધતિ (Value Added Method), ૨. આવક પદ્ધતિ, અને ૩. ખર્ચ પદ્ધતિ. NSO આ પદ્ધતિઓના મિશ્રણનો ઉપયોગ કરે છે.

Practice Questions

નીચેનામાંથી કયું સુત્ર 'ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય પેદાશ' (NNP) દર્શાવે છે?

☐ A \$GDP - ઘસારો\$	☐ B \$GNP - ઘસારો\$
☐ C \$GDP + વિદેશથી પ્રાપ્ત આવક\$	☐ D \$NNP + પરોક્ષ વેરા\$

Answer: B Explanation: કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (GNP) માંથી મૂડી ઘસારો બાદ કરવાથી ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય પેદાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી માટે કઈ સંસ્થા જવાબદાર છે?

☐ A RBI	☐ B NITI Aayog
☐ C NSO (National Statistical Office)	☐ D Finance Commission

Answer: C Explanation: ૨૦૧૯ માં CSO અને NSSO ના વિલીનીકરણ બાદ NSO હવે સયોટ આંકડાકીય માહિતી પૂરી પાડવા માટેની સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે.

જો ભારતની GDP વધી રહી છે પણ GNP ઘટી રહી છે, તો તેનો અર્થ શું હોઈ શકે?

☐ A નિકાસમાં વધારો થયો છે.	☐ B દેશમાં વિદેશી રોકાણકારોનો નફો વિદેશ મોકલવાનો દર ભારતીયોની વિદેશી આવક કરતા વધારે છે.

C સરકારે સબસિડી વધારી છે.

D દેશમાં કુગાવો શૂન્ય છે.

Answer: B Explanation: જો NFIA (Net Factor Income from Abroad) નકારાત્મક હોય, તો GNP એ GDP કરતા ઓછી હોઈ શકે છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે રાષ્ટ્રીય આવકની પાયાની વિભાવનાઓ જેવી કે GDP, GNP અને NNP નો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. આપણે સમજ્યા કે સાધન ખર્ચ અને બજાર કિંમત વચ્ચે શું તફાવત છે અને કેવી રીતે પરોક્ષ ટેક્સ અને સબસિડી આ ગણતરીને પ્રભાવિત કરે છે. વાસ્તવિક GDP એ આર્થિક વૃદ્ધિનો સાચો માપદંડ છે કારણ કે તે કુગાવાને ધ્યાને લે છે. અંતે, આપણે ભારતમાં આંકડાકીય સંસ્થાઓના ઇતિહાસ અને ગુજરાતના આર્થિક ફાળો વિશે ચર્ચા કરી.

IMPORTANT

રાષ્ટ્રીય આવક એ અર્થતંત્રના અન્ય સૂચકાંકો જેમ કે કુગાવો અને નાણાકીય નીતિને સમજવાનો પાયો છે; આ ખ્યાલોની સ્પષ્ટતા વગર આગામી પ્રકરણમાં બેકિંગ દર અને નાણાકીય નીતિના સાધનો સમજવા મુશ્કેલ બનશે.

CHAPTER

03

પ્રકરણ ૩: ભારતમાં આર્થિક આયોજન અને નીતિ આયોગ

આર્થિક આયોજનનો ઇતિહાસ, પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને નીતિ આયોગની નવીન ભલામણો.

પ્રકરણ ૩: ભારતમાં આર્થિક આયોજન અને નીતિ આયોગ

૧૯૪૭માં આઝાદી સમયે ભારતની માથાદીઠ આવક અત્યંત ઓછી હતી અને સાક્ષરતા દર માત્ર ૧૨% જેટલો નોંધપાત્ર રીતે નીચો હતો. એક એવા દેશને બેઠો કરવા માટે જેની સંપત્તિ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન સતત શોષાતી રહી હતી, વ્યવસ્થિત 'આર્થિક આયોજન' એક વિકલ્પ નહીં પણ અનિવાર્યતા હતી. આજે ભારત ૨૦૪૭ સુધીમાં 'વિકસિત ભારત' બનવાના લક્ષ્ય સાથે આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે આયોજન પંચના સમાજવાદી માળખાથી લઈને નીતિ આયોગના ટેકનોલોજી આધારિત સહકારી સંઘવાદ સુધીની સફર સમજવી GPSC ના ઉમેદવારો માટે અનિવાર્ય છે.

KEY TAKEAWAY

ભારતમાં આયોજનના ઉદભવ અને પંચવર્ષીય યોજનાઓના તાર્કિક ક્રમની સમજ મેળવવી • આયોજન પંચ અને નીતિ આયોગ વચ્ચેના માળખાગત અને સૈદ્ધાંતિક તફાવતોનું વિશ્લેષણ કરવું • સહકારી સંઘવાદ અને સ્પર્ધાત્મક સંઘવાદની વિભાવનાનો જીએસટી અને નીતિ આયોગના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો • વિકસિત ભારત @ 2047 માટેના વ્યૂહાત્મક સ્તંભો અને તે દિશામાં લેવાયેલા નીતિગત પગલાંઓને પોઇન્ટ-વાઇઝ તૈયાર કરવા.

૧. ભારતમાં આયોજનનો ઉદ્ભવ અને આયોજન પંચનો ઇતિહાસ

ભારતમાં આયોજનની કલ્પના આઝાદી પહેલાથી જ આકાર લેવા માંડી હતી. ૧૯૩૪માં એમ. વિશ્વેશ્વરૈયાએ તેમના પુસ્તક 'Planned Economy for India' દ્વારા ભારતમાં દસ વર્ષના આયોજનની બ્લુપ્રિન્ટ રજૂ કરી હતી. આ વિચારધારાને આગળ વધારતા ૧૯૩૮માં નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝના નેતૃત્વ હેઠળ 'નેશનલ પ્લાનિંગ કમિટી'ની સ્થાપના કરવામાં આવી, જેના અધ્યક્ષ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ હતા.

આયોજનના ઇતિહાસમાં અન્ય મહત્વના પ્રસ્તાવોમાં 'બોમ્બે પ્લાન' (૧૯૪૪), જે ઉદ્યોગપતિઓ દ્વારા રજૂ કરાયો હતો, શ્રીમન નારાયણનો 'ગાંધીવાદી પ્લાન' અને એમ.એન. રોયનો 'પીપલ્સ પ્લાન' મુખ્ય છે. અંતે, ૧૫ માર્ચ ૧૯૫૦ના રોજ એક કારોબારી ઠરાવ દ્વારા 'આયોજન પંચ' (Planning Commission) ની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે એક બિન-બંધારણીય અને સલાહકાર સંસ્થા હતી.

આયોજન પંચની કાર્યપદ્ધતિ

આયોજન પંચ 'Top-Down Approach' (ઉપરથી નીચે તરફનો અભિગમ) ધરાવતું હતું, જેમાં કેન્દ્ર સરકાર યોજનાઓ ઘડતી અને રાજ્યોને તેનું અમલીકરણ કરવા જણાવતી. આ પંચના અધ્યક્ષ હોદ્દાની રૂએ વડાપ્રધાન રહેતા અને એક ઉપાધ્યક્ષની નિમણૂક કરવામાં આવતી જે કેબિનેટ મંત્રીનો દરજ્જો ભોગવતા.

IMPORTANT

આયોજન પંચ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી પંચવર્ષીય યોજનાઓને અંતિમ મંજૂરી 'રાષ્ટ્રીય વિકાસ પરિષદ' (National Development Council - NDC) આપતી હતી, જેની સ્થાપના ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૫૨ના રોજ થઈ હતી.

૨. ૧ થી ૧૨ પંચવર્ષીય યોજનાઓની સિદ્ધિઓ અને નિષ્ફળતાઓ

ભારતની પંચવર્ષીય યોજનાઓ એ દેશના આર્થિક પરિવર્તનની દિશા સૂચવે છે. દરેક યોજનાનો કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય અને મોડેલ હતું.

યોજના	સમયગાળો	મુખ્ય મોડેલ / ઉદ્દેશ્ય	નોંધપાત્ર સિદ્ધિ
૧લી	૧૯૫૧-૫૬	હેરોડ-ડોમર મોડેલ	કૃષિ વિકાસ પર ધ્યાન, ભાખરા-નાંગલ ડેમ
૨જી	૧૯૫૬-૬૧	મહાલનોબિસ મોડેલ	ભારે ઉદ્યોગોનું સ્થાપન (ભિલાઈ, રાઉરકેલા)
૩જી	૧૯૬૧-૬૬	આત્મનિર્ભર અર્થતંત્ર	ભારત-ચીન અને ભારત-પાક યુદ્ધને કારણે નિષ્ફળ
૪થી	૧૯૬૬-૭૧	સ્થિરતા સાથે વૃદ્ધિ	૧૪ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ (૧૯૬૯), સ્માઈલિંગ બુદ્ધા
૫મી	૧૯૭૧-૭૬	ગરીબી હટાવો	વીસ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ, જનતા સરકાર દ્વારા વહેલી પૂરી કરાઈ
૬ઠ્ઠી	૧૯૮૦-૮૫	રોજગાર નિર્મૂલન	નબાર્ડ (NABARD) ની સ્થાપના (૧૯૮૨)
૭મી	૧૯૮૫-૯૦	અનાજ, કામ અને ઉત્પાદકતા	જવાહર રોજગાર યોજના
૮મી	૧૯૯૨-૯૭	માનવ સંસાધન વિકાસ	LPG સુધારા બાદની પ્રથમ યોજના
૧૦મી	૨૦૦૨-૦૭	માથાદીઠ આવક બમણી કરવી	ઉચ્ચ આર્થિક વૃદ્ધિ દર પ્રાપ્ત કર્યો
૧૨મી	૨૦૧૨-૧૭	વધુ ઝડપી, ટકાઉ અને સર્વસમાવેશક વૃદ્ધિ	ભારતની અંતિમ પંચવર્ષીય યોજના

કેસ સ્ટડી: ૧૯૯૧ના LPG સુધારા (Liberalization, Privatization, Globalization)

૮મી પંચવર્ષીય યોજના પહેલા ભારતે ગંભીર 'બેલેન્સ ઓફ પેમેન્ટ' (BoP) કટોકટીનો સામનો કર્યો હતો. વિદેશી હૂંડિયામણ એટલું ઓછું હતું કે માત્ર બે અઠવાડિયાની આયાત થઈ શકે તેમ હતી. પી.વી. નરસિંહ રાવ સરકાર અને તત્કાલીન નાણામંત્રી ડૉ. મનમોહન સિંઘે લાયસન્સ રાજ નાબૂદ કર્યું અને અર્થતંત્રને ખુલ્લું મૂક્યું. આ પગલાંને કારણે જ ભારત આજે વિશ્વની પાંચમી સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થા બની શક્યું છે.

PRO TIP

GPSC મેઇન્સ માટે યાદ રાખો કે ૪થી અને ૯મી યોજનાઓ તેમના નિર્ધારિત વૃદ્ધિ દરો પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ રહી હતી, જ્યારે ૮મી અને ૧૦મી યોજનાઓ સૌથી સફળ રહી હતી.

૩. નીતિ આયોગ (NITI Aayog): બંધારણીય દરજ્જો, માળખું અને કાર્યો

૧ જાન્યુઆરી ૨૦૧૫ના રોજ આયોજન પંચના સ્થાને નીતિ આયોગ (National Institution for Transforming India) ની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થા 'Bottom-Up Approach' (નીચેથી ઉપર તરફનો અભિગમ) પર કાર્ય કરે છે.

બંધારણીય દરજ્જો

નીતિ આયોગ એ 'બિન-બંધારણીય' (Non-Constitutional) અને 'બિન-વૈધાનિક' (Non-Statutory) સંસ્થા છે. તે ભારત સરકારના મુખ્ય 'Think Tank' તરીકે કાર્ય કરે છે.

માળખાગત વિગતો (Organizational Structure)

૧. **અધ્યક્ષ:** વડાપ્રધાન (હોદ્દાની રૂએ) ૨. **ગવર્નિંગ કાઉન્સિલ:** તમામ રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર. ૩. **રીજનલ કાઉન્સિલ:** ચોક્કસ પ્રાદેશિક મુદ્દાઓ માટેની સમિતિ. ૪. **ઉપાધ્યક્ષ:** વડાપ્રધાન દ્વારા નિમણૂક (કેબિનેટ મંત્રીનો દરજ્જો). ૫. **CEO:** નિશ્ચિત કાર્યકાળ માટે વડાપ્રધાન દ્વારા નિમણૂક (ભારત સરકારના સચિવનો દરજ્જો).

WARNING

નીતિ આયોગ પાસે આયોજન પંચની જેમ રાજ્યોને ભંડોળ ફાળવવાની સત્તા નથી. ભંડોળની ફાળવણી હવે નાણા મંત્રાલય દ્વારા કરવામાં આવે છે.

૪. સહકારી સંઘવાદ (Cooperative Federalism) અને સ્પર્ધાત્મક સંઘવાદ

નીતિ આયોગનું મુખ્ય લક્ષ્ય 'ટીમ ઈન્ડિયા' તરીકે કાર્ય કરવાનું છે. તે રાજ્યોને માત્ર આદેશ આપવાને બદલે તેમને નીતિ ઘડતરમાં સક્રિય ભાગીદાર બનાવે છે.

સહકારી સંઘવાદ (Cooperative Federalism)

આ હેઠળ કેન્દ્ર અને રાજ્યો સંયુક્ત રીતે રાષ્ટ્રીય એજન્ડા તૈયાર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એસ્પિરેશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ પ્રોગ્રામ (આકાંક્ષી જિલ્લા કાર્યક્રમ) માં કેન્દ્ર સરકાર પછાત જિલ્લાઓના વિકાસ માટે રાજ્યો સાથે મળીને કામ કરે છે.

સ્પર્ધાત્મક સંઘવાદ (Competitive Federalism)

નીતિ આયોગ વિવિધ સૂચકાંકો (Indices) દ્વારા રાજ્યો વચ્ચે સ્વસ્થ સ્પર્ધા પેદા કરે છે. જે રાજ્ય સારું પ્રદર્શન કરે છે તેને વ્યાપાર કરવામાં સરળતા (Ease of Doing Business) અને અન્ય રેન્કિંગમાં ઉપર સ્થાન મળે છે, જે રોકાણ આકર્ષવામાં મદદરૂપ થાય છે.

ઉદાહરણ: ગુજરાત અને સ્પર્ધાત્મક સંઘવાદ

ગુજરાતે 'Logistics Ease Across Different States' (LEADS) અને 'Export Preparedness Index' માં સતત ટોચનું સ્થાન મેળવ્યું છે. આ નીતિ આયોગ દ્વારા પ્રોત્સાહિત સ્પર્ધાત્મક સંઘવાદનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

NOTE

NITI Aayog 'Bottom-Up' મોડેલ પર ભાર મૂકે છે એટલે કે ગ્રામ્ય સ્તરથી આયોજનની શરૂઆત થવી જોઈએ.

૫. Vision 2047: વિકસિત ભારત માટેનો માર્ગ નકશો

ભારત સરકાર ૨૦૪૭ સુધીમાં એટલે કે સ્વાતંત્ર્યના ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થવા પર ભારતને 'વિકસિત રાષ્ટ્ર' બનાવવાનો લક્ષ્યાંક ધરાવે છે. આ વિઝન ડોક્યુમેન્ટ નીતિ આયોગ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી રહ્યું છે.

મુખ્ય સ્તંભો:

૧. **આર્થિક વૃદ્ધિ:** GDP ને ૩૦ ટ્રિલિયન ડોલર સુધી લઈ જવાનો લક્ષ્યાંક. ૨. **માનવબળ સુવિધાઓ:** ગતિ શક્તિ માસ્ટર પ્લાન દ્વારા મલ્ટીમોડલ કનેક્ટિવિટી. ૩. **ડિજિટલ પબ્લિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (DPI):** UPI, આધાર અને ડિજિટલ લોકરના માધ્યમથી પારદર્શિતા. ૪. **માનવ વિકાસ:** કૌશલ્ય વર્ધન (Skill India) અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ. ૫. **ગ્રીન ગ્રોથ:** ૨૦૭૦ સુધીમાં 'નેટ ઝીરો' કાર્બન ઉત્સર્જનનું લક્ષ્ય.

IMPORTANT

વિકસિત ભારત @ 2047 અંતર્ગત ગુજરાતમાં 'GIFT City' ને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સેવા કેન્દ્ર (IFSC) તરીકે વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે જે આ વિઝનનો એક મહત્વનો હિસ્સો છે.

૬. NITI આયોગના નવીનતમ રિપોર્ટ્સ અને ઇન્ડેક્સ

નીતિ આયોગ સમયબદ્ધ ડેટાના આધારે વિવિધ રિપોર્ટ્સ જાહેર કરે છે જે GPSC પ્રિલિમ્સ અને મેઇન્સ બંને માટે અગત્યના છે.

૧. **SDG India Index:** સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યો) હાંસલ કરવામાં રાજ્યોની પ્રગતિ માપે છે. ૨. **Composite Water Management Index:** જળ વ્યવસ્થાપનમાં રાજ્યોની કાર્યક્ષમતા. ૩. **Innovation Index:** સંશોધન અને નવીનતા ક્ષેત્રે રાજ્યોનું પ્રદર્શન. ૪. **Health Index:** આરોગ્ય ક્ષેત્રે સુવિધાઓ અને પરિણામો. ૫. **Multi-dimensional Poverty Index (MPI):** ગરીબીને માત્ર આવકના આધારે નહીં પણ આરોગ્ય, શિક્ષણ અને જીવનધોરણના આધારે માપે છે.

ડેટા સ્નેપશોટ (તાજેતરના અંદાજ મુજબ)

ભારતે છેલ્લા ૯ વર્ષમાં લગભગ ૨૪.૮ કરોડ લોકોને બહુપરિમાણીય ગરીબીમાંથી બહાર કાઢ્યા છે.

ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને મધ્ય પ્રદેશ જેવા રાજ્યોએ ગરીબી ઘટાડવામાં સૌથી વધુ સુધારો નોંધાવ્યો છે.

Verify before acting: ડેટા અને આંકડાકીય માહિતી માટે અદ્યતન 'Economic Survey 2025-26' અને 'NITI Aayog Annual Reports' ની સત્તાવાર વેબસાઇટ પરથી વિગતોની પુષ્ટિ કરવી.

Action Steps

૧. ભારતની પ્રથમથી બારમી પંચવર્ષીય યોજનાઓના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય અને મોડેલનું એક કોષ્ટક મગજમાં ઉતારી લો. ૨. આયોજન પંચ અને નીતિ આયોગ વચ્ચેના તફાવતના ઓછામાં ઓછા ૫ મુદ્દા તૈયાર કરો. ૩. નીતિ આયોગની સત્તાવાર વેબસાઇટ (niti.gov.in) ની મુલાકાત લો અને છેલ્લા ૩ મહિનાના મુખ્ય અભ્યાસ અહેવાલો જુઓ. ૪. ગુજરાત સરકારના 'વિ-

કસિત ગુજરાત @ 2047' વિઝન ડોક્યુમેન્ટના અંશો વાંચો. પ. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના આર્થિક આયોજનના પ્રયાસો (વિશ્વેશ્વરૈયા પ્લાન, બોમ્બે પ્લાન વગેરે) ના વર્ષ અને પ્રણેતા યાદ રાખો. ડ. તાજેતરના SDG India Index માં ગુજરાતનું સ્થાન અને સ્કોર ચકાસો.

Frequently Asked Questions

Q: આયોજન પંચને કેમ રદ કરવામાં આવ્યું?

આયોજન પંચ એકચક્રી શાસન જેવું 'One Size Fits All' એપ્રોચ ધરાવતું હતું, જેમાં રાજ્યોની ભૌગોલિક અને આર્થિક ભિન્નતાને ધ્યાને લેવામાં આવતી નહોતી. નીતિ આયોગ રાજ્યોની વધુ ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરે છે, જે આજના ગતિશીલ અર્થતંત્ર માટે જરૂરી છે.

Q: નીતિ આયોગના 'Think Tank' હોવાનો અર્થ શું છે?

તેનો અર્થ એ છે કે આ સંસ્થા સરકારને પુરાવા-આધારિત નીતિ વિશ્લેષણ, વૈશ્વિક શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન અને વ્યૂહાત્મક સલાહ આપે છે, પરંતુ તે નીતિઓને ફરજિયાતપણે લાગુ કરવાની સત્તા ધરાવતી નથી.

Q: રાષ્ટ્રીય વિકાસ પરિષદ (NDC) નું હાલનું અસ્તિત્વ શું છે?

નીતિ આયોગની રચના પછી NDC ની બેઠકો નિયમિત થતી નથી, કારણ કે તેની ઘણી ખરી ભૂમિકા અને સભ્યો નીતિ આયોગની ગવર્નિંગ કાઉન્સિલમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયા છે.

Practice Questions

નીચેનામાંથી કોણ નીતિ આયોગની ગવર્નિંગ કાઉન્સિલનો ભાગ નથી?

☐ A ભારતના વડાપ્રધાન	☐ B તમામ રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ
☒ C ભારતના રાષ્ટ્રપતિ	☐ D કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર

Answer: C

Explanation: ગવર્નિંગ કાઉન્સિલમાં વડાપ્રધાન, મુખ્યમંત્રીઓ અને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરનો સમાવેશ થાય છે, રાષ્ટ્રપતિનો નહીં.

ભારતમાં 'ગરીબી હટાવો' સૂત્ર કઈ પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન આપવામાં આવ્યું હતું?

☐ A ત્રીજી	☐ B ચોથી
☒ C પાંચમી	☐ D છઠ્ઠી

Answer: C

Explanation: ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન આ સૂત્ર લોકપ્રિય બન્યું હતું.

નીતિ આયોગના પ્રથમ ઉપાધ્યક્ષ કોણ હતા?